

Jerzy Kuzicki¹

Duchowni i duszpasterstwo polskiej emigracji w krajach Europy Zachodniej w I połowie XIX wieku. Przegląd problematyki badawczej

Streszczenie

Artykuł podejmuje temat obecności polskiego duchowieństwa i duszpasterstwa w środowisku emigracji z ziem polskich w okresie porozbiorowym. Jego celem jest zarysowanie problematyki badawczej dotyczącej roli duchowieństwa wśród polskiej diaspory oraz pokazanie stanu i kierunków badań. Ramy chronologiczne obejmują okres od początku XIX w. do upadku powstania styczniowego. Autor artykułu zbadał działalność duchowieństwa polskiego we Francji w okresie Wielkiej Emigracji. Przeprowadzona kwerenda archiwalna i biblioteczna pokazała, że poza Francją księża polskich można było spotkać na Wyspach Brytyjskich, w Austrii, krajach włoskich, Hiszpanii, Belgii i innych państwach, gdzie dotarły kolejne fale wychodźstwa. W odniesieniu do konkretnych krajów Europy Zachodniej przedstawione zostaną następujące kwestie: 1) zarys emigracji po rozbiorach; 2) liczebność duchowieństwa; 3) inicjatywy duszpasterskie i społeczne polskich księży; 4) stan badań; 5) postulaty dalszych prac naukowych.

Słowa kluczowe: wielka emigracja, duszpasterstwo polonijne, Europa Zachodnia

1. Emigracje z ziem polskich do Europy Zachodniej w końcu XVIII i I połowie XIX wieku. Zarys problemu

Pierwsze polskie – niewielkie, bo zaledwie kilkudziesięcioosobowe – wychodźstwo z powodów politycznych było związane z wyjazdem z kraju niedoszłego króla Stanisława Leszczyńskiego. Były to emigracje tzw. benderska w latach 1709–1713 i królewiecka z lat 1733–1735. Kil-

---

¹ Dr hab. Jerzy Kuzicki prof. UR, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: jkuzicki@wp.pl, nr ORCID: 0000-0002-3088-8894.

kudziesięciu zwolenników i dworzan Stanisława Leszczyńskiego osiadło wówczas w Luneville. W 1737 r. Stanisław Leszczyński otrzymał od swego zięcia, króla Francji Ludwika XV, w dożywotnie władanie księstwo Lotaryngii. Z badań Małgorzaty Durbas wynika, że łączna liczba emigrantów polskich w Lotaryngii wynosiła 82 osoby, włącznie z duchownymi. Polska emigracja związana z królem Leszczyńskim była pierwszym stałym skupiskiem emigracyjnym we Francji. Znaczna liczba tułaczy zaakceptowała swój los i poprzez mieszane małżeństwa wrosła w społeczeństwo francuskie (Śladkowski 1994: 11; Durbas 2010: 243–256; Durbas, [Skwarczyńska] 2005: passim). Jak zauważył znawca dziejów emigracji polskiej, Sławomir Kalembka, charakter wychodźstwa politycznego zmienił się w zasadniczy sposób pod koniec XVIII wieku, z chwilą gdy zagrożony został przez sąsiednie mocarstwa byt państwowy Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Kalembka 1977: 194).

Początki większych emigracji politycznych sięgają klęski konfederacji barskiej (1768–1772), gdy stosowano masową zsyłkę konfederatów na Syberię i przymusową służbę wojskową wziętych do niewoli żołnierzy (Muszyńska 2002: 207–211). Ta bezwzględna polityka zmusiła przywódców barzan z tzw. Generalności do szukania azylu w różnych krajach Europy, najpierw na pobliskim Śląsku, a następnie w Bawarii i Szwajcarii. W tym okresie powstały też polskie kolonie emigracyjne w Dreźnie, Stambule, Wiedniu i Paryżu. Przegrana wojny polsko-rosyjskiej 1792 r. i objęcie władzy przez targowiczán spowodowały emigrację twórców i zwolenników Konstytucji 3 maja, którzy udali się do Saksonii, Austrii i Francji. Po klęsce powstania kościuszkowskiego i III rozbiore wyemigrowało z kraju ok. 4 tys. osób, najwięcej, bo 1600 znalazło się w należącej do Turcji Mołdawii. Emigranci ci pod wodzą płk. Joachima Deniski utrzymywali łączność ze spiskowcami krajowymi i w 1797 r. wzięli udział w wyprawie do Galicji, ale ponieśli klęskę (Śladkowski 1994: 13; Kalembka 1977: 194). Pod koniec 1794 r. przebywało w Wenecji około 50 Polaków, w tym 1 senator, 7 posłów i 7 członków rządu insurekcyjnego. Ogółem w latach 1795–1796 przewinęło się przez Wenecję blisko 130 polskich tułaczy. Paryski ośrodek emigracji liczył w sierpniu 1795 r. 51 osób. Na terenie państw niemieckich grupy emigrantów z Rzeczypospolitej znajdowały się m.in. w Hamburgu, Altonie, we Frankfurcie nad Menem oraz na terenie Saksonii (zwłaszcza w Lipsku i Dreźnie). Na emigracji znaleźli się również Polacy, którzy uczestniczyli w wojnach napoleońskich. Przez szeregi utworzonych we Włoszech przez gen. Jana Henryka Dąbrowskiego Legionów Polskich przewinęło się prawie 30 tys. Polaków, głównie z zaboru austriackiego. W latach 1815–1830 oficerowie i żołnierze armii Księstwa

Warszawskiego, którzy znaleźli się poza jego granicami, wrócili, korzystając z amnestii, i w większości zaciągnęli się do wojska Królestwa Polskiego. Nieliczni tylko zdecydowali się pozostać na stałe we Francji, Szwajcarii czy w innych krajach (Ziółek 2004: 173–197; Kozłowski 1984: 48–50, 53–57; więcej: Pachoński 1969–1979, t. I–IV: *passim*).

Kłęska powstania listopadowego spowodowała największą falę polskiego wychodźstwa politycznego. Za dotychczasową literaturą należy hipotetycznie przyjąć, że od upadku insurekcji listopadowej poprzez powstanie krakowskie i Wiosnę Ludów aż po wybuch powstania styczniowego na emigracji we Francji znajdowało się ok. 6–7 tys. osób; w Anglii ok. 2,7 tys., w Stanach Zjednoczonych ok. 1,5 tys. Polscy emigranci przebywali też w Belgii, krajach niemieckich, Algierii, Hiszpanii, Imperium Osmańskim. Pojedyncze osoby wyemigrowały do Ameryki Łacińskiej, a nawet Oceanii. Tak więc nie tylko we Francji, ale również w innych krajach osiedlenia znalazło się w latach 1831–1847 ok. 11–12 tys. Polaków. W okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego na emigrację udało się kilka tysięcy nowych uchodźców, co podnosi przybliżoną liczbę uczestników Wielkiej Emigracji do 15–16 tys. osób (Gadon 1901: 41; Rederowa 1972: 24–26, 29; Kalembka 2003: 54, 322; Bielecki 1986: 21; Marchlewicz 2008: 24).

Od pierwszego rozbioru istniała stała kilkusetosobowa kolonia polska w austriackim Wiedniu. Magnatów i szlachtę z Galicji pociągał tu dwór cesarski, gdzie łatwiej można było otrzymać dochodową posadę, zrobić karierę, wyjednać korzystne rozstrzygnięcie interesów majątkowych. Przykładem wiedeńskiego emigranta może być Andrzej Poniatowski, generał wojsk austriackich, młodszy brat króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, ojciec księcia Józefa, który na stałe osiadł w stolicy Habsburgów. Niektórzy polscy magnaci mieli w Wiedniu swoje pałace (m.in. Potoccy, Lubomirscy, Czartoryscy), a liczni Polacy przebywali tam na studiach duchownych i świeckich (Kozłowski 1992: 20). Trzeba przy tym pamiętać, że w samym Wiedniu żyło w 1834 r. ok. 2 tys. Polaków, a pod koniec XIX wieku kolonia polska liczyła ok. 30 tys. osób. Emigracja wiedeńska nie miała jednak charakteru politycznego (Nadolny 1983b: 157). Kłęska powstania styczniowego spowodowała nową emigrację polityczną. W latach 1864–1866 około 8–10 tys. uczestników styczniowej insurekcji udało się na zachód Europy. Zamieszkali we Francji (ok. 3400), Szwajcarii (ok. 600, bezpośrednio po upadku powstania przebywało w tym kraju 2150 Polaków), w krajach włoskich (300), Belgii (200), Wielkiej Brytanii (200) i w krajach pozaeuropejskich – głównie w Stanach Zjednoczonych (ok. 1500) (Kozłowski 1984: 81–83; Borejsza 1966: 19–41).

Poruszane w tym artykule tematy dotyczą działalności ewangelizacyjnej i sakramentalnej Kościoła katolickiego. Duszpasterstwo wychodźstwa polskiego w każdym czasie musi troszczyć się nie tylko o duchowość rodaków, ale także o zachowanie przez nich wartości kulturowych wyniesionych z ojczyzny (Kołodziej 1992: 117). Badanie jego dziejów służy poznaniu nie tylko polskiego katolicyzmu na „obcej ziemi”, ale również ukazaniu kształtowania się narodowego dziedzictwa kulturowego. Duszpasterstwo wśród emigracji polskiej wciąż jest tematem mało znanym. Pomimo wysiłków kilku pokoleń badaczy tematyka ta daleka jest od wyczerpania. Przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II od 1972 r. istnieje Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym (obecnie Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym), który prowadzi szeroko zakrojone prace na płaszczyźnie historycznej, teologiczno-pastoralnej, prawnej, psychologiczno-socjologicznej dotyczące Polonii i jej duszpasterstwa. Wśród wielu rezultatów działalności tego ośrodka warto przywołać ukazujące się od 1976 r. „Studia Polonijne”, jak również prace zbiorowe i wydawnictwa pokonferencyjne (*Wkład Polaków...*, 1976: passim; *Działalność męskich zgromadzeń...*, 1982; passim). Przy Towarzystwie Chrystusowym dla Polonii Zagranicznej w Poznaniu działa Instytut Duszpasterstwa Emigracyjnego im. kard. Augusta Hlonda. Kapłan z tego zgromadzenia, ks. Bernard Kołodziej, wydał monografię opieki duszpasterskiej wychodźstwa polskiego (Kołodziej 2003; zob. też: Kołodziej 1992: 117–146).

Pomimo wielu opracowań duszpasterstwo Polaków na emigracji wciąż ma swoje „białe karty”. Zaawansowane w ostatnim czasie badania pozwalają na weryfikację dotychczasowych ustaleń, podanie nowych faktów oraz wysunięcie postulatów. Zdaniem autora I połowa XIX wieku (do upadku powstania styczniowego) to okres, w którym w wielu europejskich krajach (we Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii, Państwie Kościelnym) powstają zręby zorganizowanego duszpasterstwa dla emigracji polskiej. Autor artykułu zbadał działalność duchowieństwa polskiego we Francji w okresie Wielkiej Emigracji. Przeprowadzona kwerenda archiwalna i biblioteczna pokazała, że poza Francją księża polskich można było spotkać na Wyspach Brytyjskich, w Austrii, krajach włoskich, Belgii innych państwach, gdzie dotarły kolejne fale wychodźstwa. W tym czasie rodził się model narodowego duszpasterstwa, który rozpowszechnił się wśród Polonii w II połowie XIX i na początku XX wieku. Z tego choćby względu temat określony w tytule artykułu wymaga naukowej refleksji.

2. Liczebność duchowieństwa polskiego w Europie Zachodniej w I połowie XIX wieku

Trudno dziś ustalić, ilu kapłanów znalazło się w Europie Zachodniej po rozbiorach, powstaniu kościuszkowskim, okresie napoleońskim, ponieważ zagadnienie to wymaga systematycznej i długotrwałej kwerendy w zagranicznych i polskich archiwach. W literaturze pamiętnikarskiej i naukowej spotykamy wciąż nieznaną liczbę duchownych urodzonych na ziemiach polskich. Na podstawie kwerendy źródłowej udało się autorowi artykułu udokumentować pobyt na emigracji we Francji w latach 1831–1863 ok. 150 duchownych katolickich. Są to dane szacunkowe dotyczące księży, którzy przez dłuższy okres przebywali wśród polskich emigrantów we Francji. Stanowili oni ok. 2% wychodźstwa w kraju nad Sekwaną i Loarą. Największą liczbę wśród duchownych-emigrantów stanowili byli kapelani powstania listopadowego, którzy napłynęli do Francji z główną falą wychodźstwa pod koniec 1831 r. i w I połowie 1832 r. Druga pod względem liczebnym była grupa złożona z księży, którzy opuścili ziemie polskie w późniejszym okresie, najwięcej w latach 1846–1849. Ponad 14% polskiego duchowieństwa we Francji stanowili księża i zakonnicy, którzy decyzję o kapłaństwie podjęli na emigracji (Kuzicki 2014: *passim*). Mniejsze grupy księży spotykamy w pozostałych krajach osiedlenia Wielkiej Emigracji. W latach 1831–1863 na Wyspach Brytyjskich znalazło ponad 20 Polaków stanu duchownego (Marchlewicz 2008: 170–183; Kuzicki 2011: 6–33). W Belgii, podobnie jak w krajach niemieckich, nie było na stałe polskiego kapłana, chociaż niektórzy księża w swych emigracyjnych eskapadach odwiedzali te kraje. Poza tym pojedynczy polscy duchowni przebywali w Hiszpanii, Portugalii, Szwajcarii. Można szacować liczbę księży, którzy byli uczestnikami Wielkiej Emigracji w Europie Zachodniej, na ok. 180 osób. Do tego trzeba dodać jeszcze ponad 100 księży nie będących kapelanami Polonii czy emigrantami, ale kształcących się w zachodnioeuropejskich instytucjach kościelnych (zwłaszcza rzymskich i wiedeńskich).

W związku z powstaniem styczniowym na zachodzie Europy znalazło się ok. 210 duchownych – zarówno z terenów Królestwa Polskiego, jak i Litwy. Z tej liczby jedną trzecią stanowili zakonnicy ze skasowanych w Królestwie Polskim w listopadzie 1864 r. klasztorów. Większość z tej ostatniej grupy wyjeżdżała za granicę dobrowolnie, otrzymawszy rządowe pensje, część jednak do opuszczenia kraju była przymuszona (Niebelski 2010: 57). Jeśli chodzi o zakonników franciszkańskich na emigrację udało się 23 bernardynów, 7 franciszkanów, 16 kapucynów, 33 reformatów (Prejs 2006: 128–129). Ich nazwiska i dane na temat tu-

łączki wychodźczej zostały ustalone przez o. prof. Rolanda Prejsa (Prejs 2004: *passim*). Można więc stwierdzić, opierając się na pobieżnych szacunkach, że od rozbiorów do upadku powstania styczniowego w Europie Zachodniej znalazło się ponad 500 polskich księży emigrantów.

3. Duszpasterstwo w Rzymie

Dla wyjeżdżających z kraju pielgrzymów często miejscem docelowym był Rzym. Dla nich też w Wiecznym Mieście powstał pierwszy polski ośrodek duszpasterski. W 1578 r. kardynał Stanisław Hozjusz objął w posiadanie kościół pod wezwaniem św. Stanisława, Biskupa. Przy tym rzymskim kościele dobudowano potem hospicjum polskie przeznaczone dla pielgrzymów. Kościół ten aż do czasów rozbiorów pełnił rolę polskiego ośrodka duszpasterskiego w stolicy chrześcijaństwa (Kołodziej 2003: 35–36). Ważnym źródłem do poznania m.in. duszpasterstwa Polaków w XVIII wieku w Wiecznym Mieście jest archiwum Hospicjum św. Stanisława przy *via delle Botteghe Oscure* 15. Znajduje się tam 7 ksiąg protokołów zebrań i uchwał zarządu Hospicjum (Kopiec 1994: 373–380). W okresie walk we Włoszech Legionów Polskich gen. Jana Henryka Dąbrowskiego funkcje kapelanów pełnili m.in. bernardyn Gabriel Sokołowski, franciszkanie Piotr Fałęcki, Franciszek Lau-dański, penitencjariusze apostołscy z Rzymu i Loreto oraz Ignacy Zdzie-borski, Kamiński i unita o. Jordan Mickiewicz. Inni duchowni, jak ks. Stanisław Staniszewski i klerycy rzymscy (Dembiński, Milewski, Skwarski), wstąpili w szeregi Legionów Polskich. W późniejszym okresie funkcje kapelanów legionowych pełnili włoscy księża: Giovanni Francesco Castillon, Gaetano Pergamo, Giovanni Battista Colla (Pachoński 1999: 64, 115–118, 120–121). Duchowni polscy towarzyszyli żołnierzom Księstwa Warszawskiego m.in. podczas walk w Hiszpanii oraz wyprawy Napoleona na Rosję w 1812 r. Nieliczne źródła wskazują, że kapelani Księstwa Warszawskiego dotarli do Francji wraz z oddziałami polskimi w 1813 i 1814 r.

Od początku lat 40. XIX wieku duszpasterstwem emigracji polskiej zajmowali się zmartwychwstańcy – członkowie zgromadzenia, którego założycielami byli uczestnicy Wielkiej Emigracji. 1 września 1842 r. rząd francuski powierzył zmartwychwstańcom w zarząd jeden z francuskich kościołów w Rzymie – św. Klaudiusza. Odtąd aż do 1886 r. świątynia ta stała się centrum polskiego duszpasterstwa, zwłaszcza że polski kościół św. Stanisława przez nieprzemyślane decyzje Sejmu Rzeczypospolitej i króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przeszedł po rozbio-

rach w ręce Rosjan. O. Józef Hube został mianowany rektorem kościoła, otrzymał uposażenie i mieszkanie na parterze. Dla pomieszczenia całej wspólnoty mieszkającej przy Piazza Morgana wynajęto dodatkowe pokoje na Vicolo Mortaro 58. Zmartwychwstańcy, szczególnie ojcowie Józef Hube, Hieronim Kajsiewicz, Piotr Semenenko, Karol Kaczanowski, Aleksander Jełowicki i Alfred Bentkowski, organizowali w latach 40. i 50. XIX wieku ćwiczenia duchowe dla Polek na via Paulina, prowadzili też dla pielgrzymów i podróżnych z ziem polskich rekolekcje adwentowe i wielkopostne oraz indywidualne rozmowy duchowe. Poza regularnymi niedzielными i świątecznymi mszami w kościele św. Klaudivsza odprawiali oni również nabożeństwa okazjonalne, jak uroczyste Triduum do Matki Boskiej czy trzydniowe nabożeństwo z okazji ogłoszenia dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Marii Panny. W latach 1847–1848 księża polscy zarządzali Towarzystwem Historycznym, które zajmowało się kwerendą źródłową w archiwach rzymskich. Powstało ono z inspiracji Stanisława Egberta Koźmiana, gen. Józefa Szymanowskiego, Ludwika Jastrzębskiego. Poza tym zmartwychwstańcy założyli Towarzystwo Wsparcia dla biednych emigrantów i artystów, którego pierwotny fundusz wyniósł 3000 franków (Kuzicki 2018: 43–71).

Księża polscy organizowali również w rzymskim kościele św. Klaudivsza nabożeństwa patriotyczne, m.in. obchody rocznic wybuchu powstania listopadowego, uroczyste egzekwie za bohaterów narodowych, ofiary rzezi galicyjskiej z 1846 r., poległych w demonstracjach warszawskich w 1861 r. Po wybuchu powstania styczniowego w świątyni stała zwłaszcza dzięki ks. P. Semenence, powstało w 1866 r. istniejące po dzień dzisiejszy Kolegium Polskie przy via Salaria Vecchia (od 1878 r. przy via Maroniti 22, a następnie na Awentynie przy Piazza Remuria 2A) (Kuzicki 2018: 43–71).

4. Duszpasterstwo w Austrii

Duszpasterstwo polskie w Austrii zostało wyczerpująco opisane w pracach księży Atanego Nadolnego i Stanisława Piecha (Nadolny 1994: *passim*; Piech 2012: 207–230; 2015: 357–374). W tym miejscu ograniczę się więc do podania za wymienionymi autorami najważniejszych faktów dotyczących tego tematu. Wzrastająca liczebnie polska ludność Wiednia słabo znała język niemiecki lub nie znała go wcale, mocno odczuwała jednak potrzebę duszpasterstwa prowadzonego w języku ojczystym, tym bardziej że np. Rusini obrządku greckokatolickiego zaraz po pierwszym rozbiórce otrzymali do swojej dyspozycji

kościół pod wezwaniem św. Barbary po skasowanym klasztorze sióstr barbarysek i ustanowieniu parafii personalnej. Od 1775 r. władze austriackie przyjmowały kandydatów ruskich do Barbareum w Wiedniu (zob. Nabywaniec 2000: 100–102; 1996: 115–125). Z duszpasterstwa księży unickich korzystali również Polacy obrządku łacińskiego.

Działania w kierunku ustanowienia regularnego duszpasterstwa dla Polaków zostały podjęte 28 lutego 1801 r., gdy książę Józef Poniatowski, hr. Kazimierz Rzewuski oraz hr. Antoni Lanckoroński wystosowali do Galicyjskiej Kancelarii Dworskiej prośbę o ustanowienie duszpasterza dla Polaków obrządku łacińskiego. W wyniku poczynionych starań pierwszym stałym duszpasterzem został w maju 1801 r. o. Amancjusz Riemer, bernardyn z Przeworska. Mieszkał on w domu swego zgromadzenia przy placu Franciszkańskim. Jako uposażenie pobierał pensję z Dolnoaustriackiego Funduszu Religijnego, dodatkowo w 1803 r. otrzymał kapelanię w szpitalu miejskim. Jako duszpasterz pracował wśród Polaków aż do przejścia na emeryturę w 1828 r.

W 1829 r. grono polskich arystokratek (Ludwika Lanckorońska, Konstancja Tyszkiewiczowa, Julia Krasicka i Kordelia Potocka) skierowało do arcybiskupa konsystorza wiedeńskiego prośbę, aby jednemu z polskich księży studiujących w Miejskim Konwikcie, względnie Wyższym Instytucie dla Kształcenia Księży (Augustineum, Frintaneum) czy też wikariuszowi unickiej parafii św. Barbary zezwolono na głoszenie wielkopostnych kazań. Konsystorz wprawdzie zaaprobował tę prośbę, ale postawił warunki, żeby polskie damy same wyszukały jeden z wiedeńskich kościołów jako miejsce kazań oraz postarały się o polskiego księdza z ukończonymi studiami teologicznymi. Przez pewien czas polskie nabożeństwa odbywały się w kościele św. Elżbiety, później w kościele Zbawiciela, w gmachu starego ratusza. Kaznodziejami byli polscy księża i klerycy, przeważnie z Galicji, studiujący w wiedeńskich uczelniach kościelnych oraz wikariusz unicki (Nadolny 1983b: 157–159).

Trzeba też pamiętać, że w stolicy monarchii habsburskiej utworzono specjalne seminaria duchowne, w których wychowywali się alumni z różnych części państwa austriackiego, również z Galicji. Działy tam kolejno: Królewskie Grekokatolickie Seminarium Duchowne, zwane Barbareum (1775–1784), Wiedeński Cesarsko-Królewski Konwikt Miejski (1802–1848), Grekokatolickie Seminarium Centralne (1852–1893) oraz elitarny Wyższy Instytut Naukowy dla Księży Diecezjalnych zwany Augustineum, Frintaneum (1816–1919). Wychowankami tej ostatniej instytucji edukacyjnej było w okresie niewoli narodowej 116 księży galicyjskich diecezji obrządku łacińskiego. Przez Wiedeński Cesarsko-Królewski Konwikt Miejski przewinęło się 215 polskich kleryków,

w tym 77 z diecezji przemyskiej, 68 z tarnowskiej, 59 z archidiecezji lwowskiej i 11 z diecezji krakowskiej (Piech 2015: 357–358, 362–363, 365–366). Na początku 1835 r. arcybiskup Vincenz Eduard Milde nakazał dyrektorowi Konwiktu Miejskiego Leonhardowi Seitzowi, aby nie dopuścił do głoszenia kazań polskich przez kleryków, którzy nie byli jeszcze kapłanami. Później zakaz ten dotyczył kleryków z innych instytucji i od niedzieli 15 lutego tego roku zaprzestano w kościele Zbawiciela głoszenia kazań w języku polskim.

W 1841 r. ordynat łańcucki Alfred Potocki i szambelan austriacki Adolf Hussarzewski wnieśli do cesarza Ferdynanda prośbę o ustanowienie stałego duszpasterza dla wiedeńskiej Polonii. Tym razem cesarz zezwolił na ustanowienie w Wiedniu spowiednika i kaznodziei posługującego się językiem polskim z pensją 600 zł monety konwencjonalnej. Duszpasterstwo to zorganizowano w kościele św. Ruprechta przy Ruprechtsplatz, najstarszej świątyni Wiednia, należącej do parafii św. Szczepana. Duszpasterzem polskim został ks. Grzegorz Borcowski z archidiecezji lwowskiej, który posługiwał w kościele św. Ruprechta w latach 1842–1845, w czasie choroby zastępowali go dwaj księża fryntaniści: Ignacy Kornicki z archidiecezji lwowskiej oraz Jan Rybarski z diecezji tarnowskiej. Następcą ks. Borcowskiego, który powrócił do Galicji i objął probostwo w Bukaczewicach, został mający doświadczenie duszpasterskie ks. Kornicki. Ten kapłan obowiązki kapelana „polskich wiedeńczyków” pełnił do 1854 r., kiedy to objął obowiązki proboszcza w Podhajcach w archidiecezji lwowskiej. W okresie urlopów zastępowali go księża z Augustineum: Jan Staroniewicz z diecezji przemyskiej i Wawrzyniec Gwiazdoń z diecezji tarnowskiej. Następcą ks. Ignacego Kornickiego został ks. Konstanty Maniewski z diecezji tarnowskiej, który przez 18 lat był stałym duszpasterzem Polonii wiedeńskiej. Po powrocie ks. Maniewskiego do Galicji stanowisko polskiego kapelana było nieobsadzone. W latach 1872–1874 w jego zastępstwie posługę w kościele św. Ruprechta pełnił ks. Emilian Lamboy. W tym czasie pomocą w duszpasterstwie wykazało się wielu fryntanistów, którzy głosili kazania i spowiadali emigrantów polskich. W latach 1829–1918 doraźną pomoc duszpasterską zapewniało emigrantom 23 fryntanistów oraz nieznaną liczbą kleryków polskich z Konwiktu Miejskiego (Piech 2015: 367–372).

Trzeba tutaj dodać, że w Austrii po upadku powstania styczniowego i kasatach zakonnych znalazł się kapucyn Jan Duklan Majewski, który mieszkał w Insbrucku w latach 1866–1885, zaś w latach 80. XIX wieku w Wiedniu reformata Konrad Piramowicz (Prejs 2003: 276, tab. 52). W 1900 r. duszpasterstwo Polonii przejęli zmartwychwstańcy, którzy

osiedlili się w naddunajskiej stolicy w 1897 r. przy kościele św. Krzyża na Rennwegu. W omawianym okresie duszpasterstwo ograniczało się do głoszenia polskich kazań przed mszą św. w godzinach przedpołudniowych w niedzielę i święta, a po południu do katechezy połączonej z niezsporami i błogosławieństwem sakramentalnym. Podczas wszystkich nabożeństw śpiewano pieśni polskie. Jednym z zasadniczych zadań polskiego duszpasterstwa było słuchanie spowiedzi i zaopatrywanie sakramentalne chorych. Polacy, nawet dobrze władający językiem niemieckim, niechętnie korzystali z usług spowiedników niemieckich. Polacy nie posiadali w Wiedniu własnej parafii personalnej, a więc nie prowadzono regularnego duszpasterstwa parafialnego (chrzty, śluby, pogrzeby) (Nadolny 1983a: 160–162).

5. Duszpasterstwo we Francji

Kapelani powstania listopadowego pojawili się w kraju nad Sekwaną i Loarą wraz z emigracją po jego upadku. W ośrodkach, tzw. zakładach, dla emigrantów w Awinionie, Besançon, Bourges, Bergerac, Chateauroux i innych księża organizowali życie religijne tułactwa. Diecezja awiniońska przekazała polskim duchownym w lutym 1832 r. kościół Na Skale pw. Najświętszej Marii Panny, jego opiekunem został ks. Tomasz Puchalski (1987: *passim*). Tutaj miały miejsce obchody pierwszej rocznicy bitwy pod Grochowem i Wawrem 25 lutego 1832 r. Msze św. odprawiano tu codziennie. W zakładzie Polaków w Besançon duszpasterstwo prowadzono w kościele św. Jakuba, który w kwietniu 1832 r. przekazano Polakom. W największym zakładzie emigracyjnym w Bourges kapelani również zajęli się organizowaniem opieki religijnej dla Polaków. Emigranci z Nancy i Orleanu mieli zapewnioną opiekę duszpasterską ze strony księży pracujących w szkołach dla dzieci polskich. W latach 1834–1837 w Nancy przebywał ks. Józef Cyprian Niezabitowski, a po jego śmierci ks. Józef Kalasanty Maliszewski. Odprawiali oni msze i nabożeństwa w kościele Notre-Dame-de-Bon-Secours w Nancy, przy grobie króla Polski Stanisława Leszczyńskiego. W Orleanie msze dla Polaków w latach 1834–1838 sprawował ks. Jan Paweł Dąbrowski – kapelan szkolny.

W większości ośrodków dla polskich emigrantów, tzw. *dépôts*, były odprawiane uroczyste msze święte z okazji rocznic: ważnych wydarzeń historycznych, jak wybuch powstania 29 listopada, powstania na Litwie i Ukrainie, uchwalenia Konstytucji 3 maja, rocznic największych bitew powstania listopadowego (pod Grochowem, Iganiami, Ostrołęką).

Pierwsze nabożeństwa dla Polaków zostały odprawione w Paryżu wiosną 1832 r. przez ks. Tomasza Praniewicza prawdopodobnie w opactwie Saint-Germain-des-Prés, gdzie zmarł król polski Jan Kazimierz. W latach 1832–1840 msze niedzielne dla Polaków w Paryżu organizowano nieregularnie w kościołach: Saint-Louis-en-l'Île, Saint-Germain-des-Prés, Notre-Dame-des-Victoires. Szacunkowo ok. 60–70 księży przewinęło się w ciągu ponad 30 lat Wielkiej Emigracji przez miasto stołeczne (Kuzicki 2017a: 43–55).

Dzień 17 lutego 1836 r., tj. otwarcie pierwszego „Domku” Bogdana Jańskiego, uważa się za moment powstania Misji Polskiej w Paryżu, chociaż jej organizacja nastąpiła dopiero po śmierci „apostola tułactwa”. Przez cztery lata (1836–1840) z ośrodkami katolickimi Jańskiego związanych było kilkadziesiąt osób, z których 11 zostało księżmi, w tym 8 zmartwychwstańcami. Potrzeba powstania regularnego duszpasterstwa dla emigrantów polskich we Francji wyszła w tym czasie ze środowiska politycznego księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. W marcu 1840 r. książę wraz z parlamentarzystą francuskim Charles’em Montalembertem wystarali się o fundusze od rządu francuskiego na utrzymanie polskiego kapelana w Paryżu oraz przyznanie Polakom katedry języka i literatury słowiańskiej w Kolegium Francuskim (Collège de France). Minister spraw wewnętrznych Charles Marie Duchâtel mianował ks. Franciszka Awertyna Koryckiego kapelanem emigracji polskiej we Francji, a arcybiskup paryski Denys Auguste Affre przeznaczył dla Polaków kościół Notre-Dame-des-Victoires. Nabożeństwa polskie odprawiane były w tej świątyni od 27 września 1840 r. do wiosny 1841 r., gdy ks. Korycki zachorował i opuścił Paryż.

W czerwcu 1842 r. do Paryża przybyli z Rzymu nowo wyświęceni księża. Najpierw ks. Edward Duński, a następnie ks. Hieronim Kajsiewicz, Piotr Semenenko, Józef Hube, Karol Kaczanowski, którzy zaczęli sprawować msze dla emigrantów w kaplicy Kalwarii (Chapelle du Calvaire) w kościele św. Rocha położonym w centrum miasta. Przez siedem lat (1842–1849) zmartwychwstańcy otaczali w kaplicy Kalwarii opieką religijną emigrantów znad Wisły poprzez odprawianie stałych mszy św. z kazaniem, nabożeństw patriotycznych i udzielanie sakramentów świętych (Kuzicki 2014: 209–345, zwłaszcza rozdział II). Przy kościele św. Rocha zmartwychwstańcy próbowali zorganizować bractwa religijne, takie jak Bractwo Łez Zbawiciela, Bracia Wielkoczwartkowi, Bractwo Serca Jezusowego, ale miały one efemeryczny charakter. Chcieli również upowszechnić szkaplerz, zachęcali do wstępowania do wspólnot religijnych przy parafiach francuskich. W latach 40. XIX wieku zmartwychwstańcy przeprowadzili misje religijne wśród

Polaków zamieszkałych w prowincjonalnych ośrodkach francuskich. W latach 1842–1847 zmartwychwstańcy odbyli około dwunastu wyjazdów misyjnych m.in. do Tuluzy, Montpellier, Marsylii, Lyonu, Tours, Poitiers, Angers, Bordeaux, Agen, Nantes, Châteauroux, Tulle, Limoges, Clermont, Marsylii, Cassis, Beauvais, Amiens (Kuzicki 2014: 209–345, 351–369).

W 1849 r. arcybiskup paryski Marie Dominique Sibour przekazał do dyspozycji zmartwychwstańców kościół l'Assomption, dzierżawiony od parafii św. Magdaleny. Rektorem Misji Polskiej został wówczas zmartwychwstańca ks. Aleksander Jełowicki. Duszpasterstwo zmartwychwstańców nie miało wyznaczonego administracyjnie zasięgu działania, obejmowało Paryż wraz z okolicznymi miejscowościami. Oprócz zwykłych mszy św. codziennych i niedzielnych organizowano w Misji Polskiej nabożeństwa wielkopostne (gorzkie żale, drogę krzyżową), nabożeństwa majowe i czerwcowe. Do stałych form duszpasterstwa należało prowadzenie rekolekcji wielkopostnych, roznoszenie opłatków, odbywanie wizyt duszpasterskich, święcenie pokarmów w różnych punktach Paryża. Starano się upowszechnić nowe formy oddziaływania religijnego poprzez np. szerzenie kultu świętych polskich, szczególnie św. Jana Kantego, oraz uroczyste nabożeństwa maryjne (Traczyński 1948: 1–179; Micewski 1987: 183–201; 1982: 411–412). Powstało również wiele wydawnictw o charakterze jubileuszowym (Müller 1936; Garçon 1986; Klechta 2006; 2011).

Należy wspomnieć jeszcze, że 1 września 1850 r. utworzono w Paryżu pierwszą cerkiew obrządku greckokatolickiego pod wezwaniem św. św. Cyryla i Metodego przy ulicy Babilońskiej 69, którą opiekował się ks. Hipolit Terlecki. Ten był powstaniec i kapłan po opuszczeniu zgromadzenia zmartwychwstańców zaczął działać na rzecz unii Kościołów wschodnich z Kościołem katolickim. Od 1850 do końca 1854 r. każdego tygodnia odbywały się nabożeństwa w liturgii Kościoła wschodniego z kazaniem w języku ukraińskim. Przedsięwzięcia ks. Terleckiego wyprzedziły o prawie 90 lat powstanie w 1938 r. Greckokatolickiej Misji Ukraińskiej w Paryżu (zob. Osadczy 2007: 190–197; Лисяк-Рудницький 1994: 223–224).

Do Paryża lub jego przedmieść po upadku powstania styczniowego dotarło około 40–50 księży. Poza tym niektórzy polscy duchowni udali się do innych francuskich miejscowości, m.in. do Lourdes, Marsylii, Aurillac. Do liczby tej należy dodać 14 franciszkanów (m.in. franciszkanów konwentalnych, kapucynów, reformatów, bernardynów) wymienionych wśród zakonników w kraju nad Sekwaną i Loarą w monografii dziejów franciszkanów po kasatach 1864 r. W Paryżu

księży wygnańcy znajdowali wsparcie w Misji Polskiej przy kościele l'Assomption, szczególnie w osobie ks. Aleksandra Jełowickiego, który starał się pomagać nowym emigrantom.

W 1863 r. ks. Jełowicki ulokował we francuskich parafiach ok. 20 kapłanów. Z czasem w środowisku paryskim zaczął nabrzmiewać konflikt między księżmi – emigrantami z powstania styczniowego a zmartwychwstańcami. Jego przyczyny leżały w próbach oderwania się od wpływów zmartwychwstańców, utworzenia własnych organizacji charytatywnych oraz w sporach o podłożu politycznym i religijnym. Duchowni – uczestnicy powstania styczniowego powołali w październiku 1864 r. Stowarzyszenie Kapłanów Polskich, na czele którego stanął ks. Kacper Kotkowski, a sekretarzem został ks. Jan Tański. Organizacja ta zrzeszała 43 duchownych z Francji, krajów włoskich, niemieckich i Belgii. Stowarzyszenie Kapłanów Polskich dążyło do stworzenia w Paryżu własnych struktur duszpasterskich, odebrania zmartwychwstańcom wpływu na Misję Polską. Kresem ich działalności był wybuch wojny francusko-pruskiej w 1870 r. W II połowie XIX wieku w parafiach francuskich pracę podjęli następujący kapłani z emigracji postyczniowej: Józef Bitkowski, Wojciech Cybulski, Marcin Kwiatkowski, Justynian Wiktor Lisicki, Józef Łukowski, Aleksander Michniowski, Antoni Omiński, Stefan Parka, Leon Postawka, Jan Tański, Wincenty Wiśniewski, Józef Wojciechowski (Prejs 2006: 255–296; Niebelski 2010: 57–76; Kuzicki 2017b: 509–525).

W Archiwum Archidiecezji Paryskiej znajdują się spisy duchowieństwa w paryskich parafiach, wśród nich Polaków, którzy oprócz pracy wśród Francuzów zajmowali się duszpasterstwem rodaków. Około 70 polskich kapłanów podjęło po powstaniach narodowych obowiązki duszpasterskie we Francji (AAP, 4° r D 29 I-II, Diocèse de Paris. Registre du personel, vol. 1–2; AAP, 4° r D 26, Liste générale alphabétique des Curés du Diocèse, 1802–1914). Powstanie styczniowe nie przerwało aktywności duszpasterskiej. Zmartwychwstańcy kierowali pracami Misji Polskiej w kościele Matki Bożej Wniebowziętej aż do 14 stycznia 1904 r. W tym dniu Paryż opuścił ostatni zmartwychwstaniec, rektor kościoła Matki Bożej Wniebowziętej ks. Władysław Orpiszewski (Iwicki 1990: passim). Zmian administracyjnych w Misji Polskiej dokonano po I wojnie światowej (Bruzdzisz 2015: 27–31)².

---

² W 1921 r. episkopat Polski zdecydował, że we Francji powinna powstać centralna instytucja kierująca duszpasterstwem „polskim”. Misję Polską w Paryżu, istniejącą od

6. Duszpasterstwo na Wyspach Brytyjskich

Jednym z pierwszych polskich duchownych pracujących w Anglii był jezuita z Wilna Bonifacy Krukowiecki, który przebywał w tym kraju w latach 1820–1822. Początki zorganizowanego duszpasterstwa wiążą się jednakże z pokoleniem Wielkiej Emigracji. Po klęsce listopadowej insurekcji w Londynie znalazło się trzech kapelanów powstańczych: Aleksander Kazimierz Pułaski, Wincenty Zienkiewicz i Grzegorz Stasiewicz (więcej o ks. Stasiewiczu zob. Kicka 1972: 316–318, 331–332). W 1836 r. przybył do Anglii kolejny duchowny-emigrant, o. Stanisław P. Brzeziński, bernardyn, który duszpasterzował polskiej emigracji do 1849 r. Od 1839 r. trwał zbiór funduszy na zorganizowanie polskiej kaplicy w Londynie. W tę sprawę zaangażowali się pułkownik Władysław Zamoyski i prezes Literackiego Towarzystwa Przyjaciół Polski w Londynie lord Dudley Coutts Stuart (Marchlewicz 2005: *passim*). W 1839 r. w Londynie doszło do porozumienia z zarządcami belgijskiej kaplicy katolickiej przy London Road w Southwark i tam też w Zielone Świątki 15 maja 1842 r. ks. Stanisław Poncján Brzeziński odprawił pierwsze z cyklu tygodniowych nabożeństw dla Polaków. Nad postępowaniem działań duszpasterskich czuwali dwaj katolicy członkowie Literackiego Towarzystwa Przyjaciół Polski: Thomas Wyse i Frederic Lucas. Księdzu Brzezińskiemu pomagali duchowni polscy przybyli z Francji H. Kajsiewicz (w 1844 r.) i W. Kraiński (w latach 1846–1848). Duszpasterstwo w takim kształcie funkcjonowało do wybuchu Wiosny Ludów. Na Wyspach Brytyjskich nabożeństwa rocznicowe były formą obchodów w następujących ośrodkach: Edynburgu (1833, 1837), Jersey (1842, 1844, 1845) oraz Londynie (1840–1862). Wiadomo też, że już pod koniec lat 30. XIX wieku nabożeństwa z okazji rocznic narodowych odprawiali w stolicy Albionu polscy księża: Mikołaj Romanowski, Grzegorz Stasiewicz i Wincenty Otto Zienkiewicz. Msze odbywały się w nieistniejącej dziś kaplicy German Catholic Chapel przy Mansjon Mouse w City oraz Belgia Catholic Chapel przy London Road w Southwark (Romejko 2002: 234–240; Gula 1993: 165–170; Marchlewicz 2008: 173–178; 2006: *passim*; Kuzicki 2011: 6–20).

Po 1848 r. uroczystości rocznicowe sprawowali księża angielscy. W 1853 r. duszpasterzem nad Tamizą został reformata, ks. Stanisław Emeryk Podolski, który msze dla Polaków odprawiał w kaplicy przy

---

1842 r., miała zastąpić Polska Misja Katolicka we Francji, która swym zasięgiem miała obejmować polskojęzyczne duszpasterstwo. W 1922 r. opracowano i podpisano Statut de la Mission Polonoise – Polskiej Misji Katolickiej we Francji.

Sutton Street w Soho Square. Ten polski duszpasterz szybko opuścił londyńską emigrację, ponieważ wyjechał do Turcji na wojnę krymską jako kapelan polskich oddziałów. Po powrocie z wojny zajął się pracą duszpasterską wśród londyńskich katolików (nie tylko polskich emigrantów). Pełnił także funkcję kapelana więzienia w Pentaville i New City, jak również duszpasterza robotników irlandzkich i katolików brytyjskich. Zorganizował nabożeństwa z okazji rocznicy 29 listopada, a także manifestację polskich emigrantów podczas pobytu Aleksandra II w Londynie.

Na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku emigracji polskiej udało się zebrać fundusze, za które wydzierzawiono w 1867 r. dom przy Gower Street 110, gdzie powstały kaplica, biblioteka i czytelnia oraz przygotowano mieszkanie dla kapelana. Przez dziesięć lat było to jedyne polskie centrum duszpasterskie w Londynie i całej Anglii. W maju 1862 r. grupa Polaków z Londynu wystosowała prośbę do arcybiskupa gnieźnieńsko-poznańskiego Leona Przyłuskiego o skierowanie tu kapłana, gdyż liczne obowiązki ks. Podolskiego nie pozwalały mu zaspokoić wszystkich potrzeb religijnych i społecznych emigrantów. W odpowiedzi na tę prośbę jesienią tegoż roku został wysłany do Anglii ks. Marcin Chwaliszewski, który działał w Londynie przez krótki czas w latach 1863–1864. Kapłan ten odprawiał msze św. początkowo przy włoskim kościele św. Piotra przy Little Saffron Hill (przy dzisiejszej Clerkenwell Road) i tam pod prezbiterium w piwnicach urządzono kaplicę dla Polaków, a od grudnia 1862 r. w kaplicy Matki Boskiej Częstochowskiej przy Back Hill, Hatton Garden w Clerkenwell. Ze względu na małą liczbę, zaledwie 270 Polaków biorących udział w mszach i nabożeństwach w 1864 r. ks. Chwaliszewski został odwołany z Londynu (Kuzicki 2011).

7. Polscy duchowni w Szwajcarii

Na ziemi szwajcarskiej nie było tradycji duszpasterskich emigracji polskiej z I połowy XIX wieku, chociaż zarówno po powstaniu listopadowym, jak i styczniowym przybyły tutaj grupy wychodźstwa znanego z Wiśły. Ok. dziewięciu polskich księży z Francji pozostało w kantonach Helwetii po nieszczęsnej wyprawie do Frankfurtu nad Menem w kwietniu 1833 r. Byli to księża: Salezy Harczyński, Walerian Breañski, Antoni Burnejko, Szymon Wojtkiewicz, Stanisław Kołomyski, Stanisław Milewski, Józef Jackowski, Chryzolog Kalinowski, Franciszek A. Korycki. Wyszli oni z grupą ponad 400 polskich tułaczy, spiesząc na pomoc rewolucji karbonarskiej. W Szwajcarii przebywali wówczas krótki czas, ponieważ pod koniec 1833 r. lub pod koniec następnego roku większość

wyjechała do Wielkiej Brytanii lub Francji. Wiosną 1834 r. Polacy w Bernie zawiązali organizację spiskową o charakterze węglarskim – Młodą Polskę. W latach 1833–1834 kapłani znad Wisły odprawiali msze święte z kazaniami w języku polskim w Porrentruy, Saint-Imier, Solurze (Sokołowska 1972: 45; Kuzicki 2014: 488–490). Halina Florkowska zbadała zbiorowość 2150 Polaków, którzy zarejestrowali się w Szwajcarii po upadku powstania styczniowego do połowy marca 1864 r. Dane dotyczące wyznania tej zbiorowości są szczupłe i nie mogą stanowić podstawy do analizy ilościowej. Prof. Florkowska ustaliła je tylko w odniesieniu do 67 emigrantów, z czego 62 było wyznania rzymskokatolickiego, 1 prawosławnego, 1 ewangelickiego i 3 mojżeszowego. Wśród emigrantów polskich na ziemi helweckiej znalazło się 15 księży katolickich, którzy stanowili 3,6% inteligencji, m.in. kapelan oddziałów Mariana Langiewiczza, ks. Feliks Dąbrowski (Florkowska 1976: 46–49, 60, 72). Józef Ignacy Kraszewski wspominał, że w 1867 r. w kantonie Aargau był jeden polski duchowny, a w kantonie Lucerna dwóch księży (Kraszewski 1867: 52–53). Nie znajdujemy jednakże żadnej informacji, czy księża ci podjęli duszpasterstwo wśród Polaków.

8. Polscy duchowni w Belgii

Liczebność uczestników Wielkiej Emigracji w Belgii nie przekroczyła 600 osób, ponieważ dla wielu kraj ten był tylko przystankiem w drodze do Anglii lub Francji. Działo tam kilka wybitnych indywidualności na czele z Joachimem Lelewelem oraz ekspijarem Aleksandrem Kazimierzem Pułaskim, który był aktywistą nie tylko polskich, ale i belgijskich organizacji demokratycznych (Rostocki 1978). W latach 1831–1833 powstał Komitet Polski w Brukseli, na czele z van Meenem i hrabią Merode, udzielający pomocy Polakom udającym się do Francji oraz osiadłym w Belgii. Wielu emigrantów zaciągnęło się do armii belgijskiej, zasłużyli się w niej zwłaszcza generałowie: Jan Skrzynecki i Ignacy Marceł Kruszewski. Na miejsce pobytu Polaków, którzy osiedlili się w Belgii na stałe, z początkiem 1832 r. wyznaczono Huy, Ostendę, Nieupoort, Ypres, ale centrum znajdowało się w Brukseli (Eder 1992: 469; Żurawski vel Grajewski 1999: 5–30; Kalembka 2003: 56–60). Zdaniem belgijskiego historyka Idesbalda Goddeerisa w Belgii przebywało czasowo ok. 15 polskich księży z pokolenia Wielkiej Emigracji. Do Belgii docierali przeważnie z Francji i dane ich pobytu odnotowywały belgijskie urzędy (Goddeeris 2013: *passim*). Historyk ten nie wspominał o zmartwychwstańcach, których pobyt na ziemi belgijskiej był krótkotrwały i miał charakter doraźnych podróży duszpasterskich.

Żaden z wyżej wymienionych księży nie podjął stałej posługi wśród Polaków. Tak więc w Belgii nie było zorganizowanego duszpasterstwa dla emigrantów, którzy na msze uczęszczali do miejscowych kościołów katolickich. Społeczność polska w Belgii dążyła do sprowadzenia do Brukseli czy Ostendy polskiego księdza. W działania te szczególnie zaangażowany był dyktator powstania listopadowego Jan Skrzynecki, który nakłaniał zmartwychwstańców do przyjazdu do Brukseli (Goddeeris 2013: *passim*; zob. też [rec.] Żurawski vel Grajewski 2016: 103–123). W 1844 r. przez kilka tygodni przebywał w stolicy Belgii ks. Kajsiewicz, a jego msze i kazania cieszyły się dużą popularnością. Uczestniczyły w nich elity tamtejszej Polonii, jak poseł Wincenty Tyszkiewicz, generałowie Umiński, Skrzynecki i Kruszewski. Joachim Lelewel, jak pisze ks. Kajsiewicz, był „na wszystkich kazaniach, byłem u niego dwa razy, on u mnie trzy i jak na złość nigdy nie zastał, choć do rozmowy religijnej trudno z nim przystąpić”. Stan religijny brukselskich emigrantów oceniał kaznodzieja z optymizmem: „Dotychczas spowiadałem dziesięć osób, czterech się jeszcze spodziewam. Z tymi, co mają swoich spowiedników, możesz śmiało w Belgii liczyć 25 praktykujących. Ci, którzy się tu żenią z naszymi z Belgijkami, nie tylko się muszą spowiadać, ale jeszcze egzamin zdawać z katechizmu. W każdym razie dziwnie mi tu Pan Bóg pobłogosławił i dziwnie obrócił serca” (Kajsiewicz 2004: t. II, 208). Jak wynika ze wspomnień ks. Kajsiewicza, zmartwychwstańcy prowadzili w okresach wakacyjnych misję w Ostendzie, regularnie od 1845 r., początkowo dla kilkudziesięciu osób z Polonii belgijskiej i kuracjuszy z ziem polskich przybywających „do wód” (Kajsiewicz 1872: 480–481).

W Wielkim Poście 1847 r. przebywał w Brukseli wspomniany ks. Władysław Godlewski. 26 lutego tego roku duchowny ten zorganizował w kościele Notre-dame du Sablon nabożeństwo żałobne za poległych w rzezi galicyjskiej. Następnie zaczął odprawiać nabożeństwa dla Polaków w kaplicy św. Anny, które zarzucono po Wielkanocy z powodu braku zainteresowania ze strony polskich emigrantów (ACRR, sygn. 35806, W. Godlewski do E. Duńskiego, Bruksela 14 III 1847). W Bibliotece Polskiej w Paryżu zachowały się rękopiśmienne kazania ks. Godlewskiego z okresu belgijskiego (BPP, rkps 177, Ks. Władysław Godlewski, Pisma religijne i literackie, t. I: Kazania z lat 1846–1853). W II połowie lat 50. i na początku lat 60. XIX wieku po odwilży sewastopolskiej zwiększyła się w Brukseli liczba „krajowców”, tak że „podczas kazań kościół pokapucyński bywał zapelniony, a kazania bywały codziennie” (ACRR, sygn. 17988, A. Jełowicki do H. Kajsiewicza, Ostenda, 5 IX 1860).

Po 1864 r. odnotowano w Belgii pobyt 16 polskich księży, w tym 12 w Antwerpii. Pięciu mieszkało w tym mieście pod jednym adresem

(Lindenstraat 2). W 1870 r. pięciu polskich księży na ziemi belgijskiej kwestowało na rzecz ks. Kazimierza Sosnowskiego, polskiego reprezentanta na I Soborze Watykańskim. Można przyjąć, że prawie wszyscy mieszkający w Antwerpii kapłani polscy pracowali wśród rodaków, którzy emigrowali z tego portowego miasta do Ameryki. Co najmniej trzech duchownych znad Wisły przebywało w Brukseli. Ks. Julian Drohojewski pełnił obowiązki duszpasterskie prawdopodobnie w brukselskim kościele Notre Dame du Finistère przy ulicy Neuve. Kapłan ten, podobnie jak jego dwaj rodacy, księża Szczeniowski i Horbaczewski, pracował również u bogatych polskich dam, hrabiny Mierzejewskiej i wdowy Burbiny. Innym duchownym w Belgii był ks. Zaborski, mieszkający w Franchienne, w starym opactwie w okolicach Gandawy (Goddeeris 2010: 110–111, 119–120). Regularne duszpasterstwo polonijne zorganizowano w Belgii dopiero po I wojnie światowej, gdy masowo zaczęli tam przybywać Polacy z Niemiec, najczęściej do pracy w górnictwie.

9. Duchowni i duszpasterstwo w pozostałych krajach Europy Zachodniej

W I połowie XIX wieku nie udało się zorganizować regularnego duszpasterstwa w krajach niemieckich (poza Austrią). Po upadku powstania listopadowego i styczniowego przez Prusy i Saksonię przeszło setki wychodźców polskich. Przykładowo ogółem w Bawarii i Saksonii osiadło po 1863 r. ok. 300 Polaków, z tego w samym Monachium ok. 90. Oddzielną grupę tworzyli tu tzw. paszportowcy (Borejsza 1966: 29). W tym artykule pominięto Galicję, Pomorze, Prusy i Śląsk, jako historyczne terytoria polskie, gdzie po upadku powstania listopadowego i styczniowego znajdowali się księża i zakonnicy, którzy opuścili Królestwo Polskie zarówno z powodu represji carskich, jak i kasat zakonnych. W katolickiej Bawarii (w Monachium i innych miejscowościach) znalazło się pięciu zakonników franciszkańskich: Augustyn Dudziński (1865–1869), Hilarion Smugowski (1865–1899), Serafin Szulc (1863–1870), Bonifacy Jastrzębski (1863–1879) i Józef Rosset (1866–1871). Poza nimi przebywali tam duchowni należący do duchowieństwa diecezjalnego (Prejs 2006: 276).

Wychodźstwo polskie do Niemiec dokonywało się w ramach zjawiska, jakim było Ostflucht. Proces ten objął w latach 1840–1910 ok. 3,5 mln osób, głównie z Poznańskiego i Śląska. Masowa emigracja Polaków „za chlebem” rozpoczęła się po zjednoczeniu Niemiec. Sprzyjało temu ogromne zapotrzebowanie na siłę roboczą, głównie w kopalniach

i hutach Zagłębia Ruhry, gdzie odkryto bogate pokłady węgla kamiennego. Ludność polska przybywała także do prac w portach Hamburga. Największą parafią w diecezji wrocławskiej była parafia św. Jadwigi w Berlinie, gdzie pracowało wielu księży ze Śląska znających język polski (Śladkowski 1994: 22). Do 1885 r. księża polscy przebywali w Berlinie tylko okresowo, słuchając spowiedzi i głosząc rekolekcje czy misje. Z przełomu XIX i XX wieku znane są nazwiska ks. Jana Kanteckiego, ks. Władysława Enna czy ks. Józefa Szotowskiego, ks. Franciszka Lissa. Po objęciu obowiązków duszpasterskich w Berlinie przez księdza Enna rozpoczęły się regularne nabożeństwa z polskimi kazaniem i śpiewami. W Paderborn i Münster duszpasterstwo polskie organizował ks. Jan Kantecki, skierowany tam przez arcybiskupa Gniezna i Poznania Mieczysława Halkę-Ledóchowskiego. W Westfalii przebywał on w latach 1872–1873 i opuścił Zagłębie Ruhry w związku z tzw. ustawą majową. Ks. Szotkowski przybył do Westfalii w 1884 r., zamieszkał w Bochum, w klasztorze oo. Redemptorystów. Bochun stanowiło dla tego kapłana bazę wypadową, skąd wędrował po całym Zagłębiu Ruhry, odwiedzając kolonie robotnicze i niosąc pomoc duchową rodakom.

Nowy etap w dziejach emigracji polskiej na tym terenie Niemiec zapoczątkowało przybycie tam ks. Franciszka Lissa w 1890 r. Założył on dwa polskie pisma „Wiarus Polski” oraz „Posłaniec Katolicki”. Zabiegi ks. Lissa miały doprowadzić do powstania w Zagłębiu Ruhry jednolitego ośrodka polskiego z centralą w Bochum. W duszpasterstwie pomagali tym duchownym także kapłani zapraszani z ziem polskich lub studiujący w Münster. Dzięki nim powstawały kościoły i liczne stowarzyszenia religijne. Po złagodzeniu Kulturkampfu zaczęto też wydawać czasopiśma w języku polskim. W Bochum duszpasterstwo prowadzili od 1883 r. redemptoryści. Później w Nadrenii i Westfalii z pomocą duszpasterską służyli jezuici. W Hamburgu duszpasterstwo zawiązał w 1893 r. ks. Zygmunt Świder, który pracował jako wikariusz w jednej z tamtejszych parafii, następnie ks. Władysław Kisielewicz (Kołodziej 2003: 60–64; Murzynowska 1972: 69–87; <https://www.pmk-niemcy.eu/historia.html>, dostęp 12. 09. 2018).

Niektóre źródła wskazują na pobyt polskich kapłanów po upadku powstań narodowych na terenie Półwyspu Iberyjskiego, jednakże w Hiszpanii i Portugalii nie było w I połowie XIX wieku zorganizowanej misji katolickiej dla emigrantów polskich (Rostocki 1982: 257–278; Bielecki 1992: passim; Wróblewska 1978: 89–104). Według o. R. Prejsa w Portugalii przebywał w latach 1870–1881 reformata Ksawery Gurowski (Prejs 2006: 277). W Danii pierwsi Polacy osiedlali się na wyspach Lolland i Falster w latach 80. XIX wieku, gdzie nie było żadnego kato-

lickiego miejsca kultu. Oni jedynie tworzyli skupiska religijne, które często spotykały się z krytyką Duńczyków. Na początku powierzchowne duszpasterstwo prowadzili tu księża niemieccy, którzy nie znali języka polskiego. Pierwszym kapłanem, który rozpoczął regularne działania misyjne, był duński konwertyta Edward Ortwed. Wraz z Polakami wybudował on w 1896 r. kościół w Maribo (Kołodziej 2003: 58–59). W pozostałych krajach Europy Zachodniej duszpasterstwo Polaków rozpoczęło się dopiero w XX wieku.

Zakończenie

Następny okres w dziejach wychodźstwa polskiego rozpoczął się w latach 70. XIX wieku i trwał do 1939 r. Charakteryzowała go przewaga emigracji o motywach ekonomicznych, która wcześniej występowała marginesowo obok emigracji politycznej. Pierwsza wojna światowa i powstanie niepodległego państwa polskiego w 1918 r. rozdzielają ten okres na dwa podokresy, przynosząc dodatkowe formy ruchów migracyjnych, jak ewakuacja ludności związana z prowadzonymi działaniami wojennymi, rekrutacja na przymusowe roboty do Niemiec czy udział ludności polskiej w armiach zaborczych. Powstanie niepodległej Polski nie zakończyło masowej emigracji zarobkowej, ale państwo prowadziło narodową politykę emigracyjną i starało się podtrzymać związki wychodźstwa z krajem ojczystym. Okres lat 1870–1939 przyniósł uformowanie się głównych zbiorowości polonijnych w Europie Zachodniej, m.in. w Niemczech, Francji, Belgii, Austrii, Danii i innych krajach (Kozłowski 1992: 22). Wraz z krystalizacją Polonii uformowały się ośrodki duszpasterskie, których geneza sięga początku lat czterdziestych XIX wieku. Literatura dotycząca duszpasterstwa emigracji polskiej w Europie Zachodniej w I połowie XIX wieku nie jest zbyt bogata³. Jak trzeba obiektywnie przyznać, w polskiej historiografii powstały liczne prace odnoszące się do duszpasterstwa emigrantów, ale dotyczące XX wieku (Bakalarz 1989; 1978; Kołodziej 2003; *Działalność męskich zgromadzeń...* 1982: 350–523; Dzwonkowski 1988; 1982: 205 i n.; 1985: 237 i n.; Gajewski 1976: 149 i n.; Kościelecka 1983; Murzynowska 1972; Nadolny 1994; 1983: 127–144; 1981: 239–315; 1992; Olszewski 1993; *Ośrodki duszpasterstwa...* 2000; Piech 1985: 157–181; 1986: 115–130; *Polska Misja...* 1945; Synowiec 1993: 127–145; Zdunek 1982: 145–177; Zieliński, 1981: 99 i n.; *Zmartwychwstańcy w dziejach Kościoła...* 1990; *Zwiercan* 1979: 87 i n.).

³ Niektóre wskazówki bibliograficzne podałem w przypisach.

Misje katolickie, które działały wśród Polaków w XIX wieku w Paryżu, Londynie, Rzymie i czasowo w Brukseli, nie doczekały się dotąd osobnych monografii, a wydawnictwa jubileuszowe są dalekie od całościowego ujęcia problemu. Badając dzieje duszpasterstwa emigracji polskiej, należy przeprowadzić kwerendę w archiwach państwowych i kościelnych we Francji, Anglii, Włoszech i innych państwach. W archiwach watykańskich materiały dotyczące duchowieństwa emigracyjnego znajdują się w różnych zespołach, m.in. w materiałach Sekretariatu Stanu, archiwach osobistych papieży Grzegorza XVI, Piusa IX oraz w dokumentach nuncjatur i przedstawicielstw dyplomatycznych, gdzie przebywali emigranci (np. nuncjatury francuskiej, belgijskiej, przedstawicielstwa rosyjskiego). Dla interesującego nas tematu ważne dokumenty przechowuje archiwum zmartwychwstańców w Rzymie przy San Sebastianello. W tym zakonnym archiwum zdeponowana jest korespondencja pierwszych zmartwychwstańców: H. Kajsiewicza, P. Semeneni, J. Hubego, A. Jełowickiego i innych. Poza tym można tam znaleźć listy duchownych i świeckich emigrantów. We wspomnianych tu zestawach korespondencji przewijają się osoby, których działalność łączyła się z duszpasterstwem w Europie Zachodniej. Podobnych materiałów należy szukać w archiwach generalnych zgromadzeń zakonnych w Rzymie, gdzie można trafić na dane dotyczące zakonników polskich, którzy pracowali wśród rodaków w różnych krajach. Poza kwerendą w archiwach zakonnych trzeba by też zbadać materiały przechowywane w archiwach diecezjalnych w Europie (Kuzicki, 2015: 305–320). Przykładowo na podstawie źródeł zgromadzonych w Archiwum Archidiecezji Paryskiej oraz tak zwanych schematyzmów diecezjalnych można stwierdzić, w jakich parafiach paryskich przebywali polscy kapłani, którzy poza pracą duszpasterską wśród Francuzów podejmowali działalność religijną również wobec Polaków (AAPar. 4 r D 29 I–II, vo. I–II, Diocèse de Paris. Registre du personel; *Bref de Paris. Pour l'année...*, 1820–1863, Paris). Oprócz tego należałoby przeprowadzić kwerendy w innych francuskich diecezjach, np. w Awinionie, Le Puy, Besançon. Oczywiście ten ostatni postulat badań źródłowych odnosi się do archiwów kościelnych w innych krajach Europy Zachodniej.

Tematyka zarysowana w tym artykule skłania do wysunięcia kilku postulatów badawczych. Ze względu na rozległość kwerend oraz specyfiką badawczą problematyka ta mogłaby być podjęta przez zespoły historyków. Badania mogą się skupiać zarówno na analizie grupowej duchowieństwa pracującego wśród diaspory, jak i na działalności religijnej i społecznej jego przedstawicielstwa. Pod uwagę w przyszłych poszukiwaniach należy wziąć księży i zakonników, którzy wraz z wychodź-

stwem opuścili ziemię polskie w całym okresie porozbiorowym, poczynając od konfederacji barskiej, kończąc na upadku powstania styczniowego. Efektem tych prac mogłyby być monografie, słowniki biograficzne, artykuły i wydawnictwa źródłowe.

Literatura

Archiwalia

Archiwum Archidiecezji Paryskiej (AAP).

AAP, 4° r D 29 I-II, Diocèse de Paris. Registre du personnel, vol. 1-2.

AAP, 4° r D 26, Liste générale alphaabétique des Curés du Diocèse, 1802–1914.

Archiwum Zgromadzenia Zmartwychwstańców w Rzymie (dalej ACRR).

ACRR, sygn. 35806, W. Godlewski do E. Duńskiego, Bruksela 14 III 1847.

ACRR, sygn. 17988, A. Jełowicki do H. Kajsiewicza, Ostenda, 5 IX 1860.

Biblioteka Polska w Paryżu (BPP).

BPP, rkps 177, Ks. Władysław Godlewski, Pisma religijne i literackie, t. I: Kazania z lat 1846–1853.

Źródła drukowane

Bref de Paris. Pour l'année..., 1820–1863, Paris.

Kajsiewicz H., 1872, *Pisma*, t. III, *Rozprawy. Listy z podróży. Pamiętnik o początkach Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, Berlin–Kraków.

Kajsiewicz H., 2004, *Listy 1842–1844*, t. II, red. T. Kaszuba, Rzym.

Kicka N., 1972, *Pamiętniki*, wstęp i przypisy J. Dutkiewicz, Warszawa.

Puchalski T., 1987, *Pamiętnik 1827–1840*, rękopis przygotowali J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin.

Opracowania

Bakalarz J., 1978, *Parafia personalna dla migrantów w prawodawstwie powszechnym Kościoła zachodniego*, Lublin.

Bakalarz J., 1989, *Kardynał August Hlond prekursor nowoczesnego Apostolatu Emigracyjnego*, Poznań.

Bielecki R., 1986, *Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich*, Warszawa–Łódź.

Bielecki R., 1992, *Polacy w Legii Cudzoziemskiej 1831–1879*, Warszawa–Łódź.

Borejsza J., 1966, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa.

Brudzisz M., 2015, *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji. Archives de la Mission Catholique Polonaise de France. Założenie Misji i przewodnik po zespolach*, Kraków–Lublin.

Durbas M. [M. Skwarczyńska], 2005, *Ogrody Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii w latach 1737–1766*, Warszawa.

Durbas M., 2010, *Emigracja polska we Francji związana z dworem króla Stanisława Leszczyńskiego w Lunéville*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, z. XI.

Działalność męskich zgromadzeń zakonnych wśród Polonii, 1982, red. J. Bakalarz i in., Lublin.

- Dzwonkowski R., 1982, *Duszpasterstwo Polaków we Francji w latach 1909–1922*, „Studia Pelplińskie”, t. XIII.
- Dzwonkowski R., 1985, *Religijno-społeczna rola duszpasterzy polskich we Francji 1920–1940*, „Studia Pelplińskie”, t. XVI.
- Dzwonkowski R., 1988, *Polska opieka religijna we Francji 1909–1939*, Poznań–Warszawa.
- Eder W., 1992, *Polacy w krajach Beneluksu. Belgia* [w:] *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Ceglowa, Poznań.
- Florkowska H., 1976, *Struktura polskiej emigracji politycznej w Szwajcarii w latach sześćdziesiątych XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Gadon L., 1901, *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego. Skreślił...*, t. I, Kraków.
- Gajewski S., 1976, *Organizowanie opieki nad wychodźcami przez duchowieństwo Królestwa Polskiego*, „Studia Polonijne”, Lublin, t. I.
- Garçon G., 1986, *150ème anniversaire de la Mission Catholique Polonaise en France. Aperçu historique (1836–1945)*, Lille.
- Goddeeris I., 2010, *Ostatni uchodźcy romantyczni czy pierwsi emigranci ekonomiczni? Polska emigracja w Belgii z lat sześćdziesiątych XIX wieku* [w:] *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin.
- Goddeeris I., 2013, *La Grande Emigration polonaise en Belgique (1831–1870). Elites et masses en exil à l'époque romantique*, Frankfurt am Main 2013.
- Gula J., 1993, *The Roman Catholic Church in the History of the Polish Exiled Community in Great Britain*, London.
- Iwicki J., 1990, *Charyzmat zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. I, 1836–1886, przy współpracy J. Wahla, Katowice.
- Kalembka S., 1977, *Polskie wychodźstwa popowstaniowe i inne emigracje polityczne w Europie w XIX wieku* [w:] *Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa.
- Kalembka S., 2003, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń.
- Klechta J., 2006, *Najstarsza w świecie. Polska Misja Katolicka we Francji (1836–2006)*, Paryż.
- Klechta J., 2011, *175 lat dla Polonii, Paryż (175 ans au service de la Polonia*, Paris, w jęz. polskim i francuskim).
- Kołodziej B., 1992, *Duszpasterstwo i życie religijne Polonii* [w:] *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Ceglowa, Poznań.
- Kołodziej B., 2003, *Opieka duszpasterska nad wychodźcami do roku 1939*, Poznań.
- Kopiec J., 1994, *Echa polskich wydarzeń z lat 1704–1709 w środowisku Hospicjum św. Stanisława w Rzymie*, „Nasza Przeszłość”, t. 82.
- Kościelecka S., 1983, *Dzieje Polonii w Danii w latach 1892–1940*, Szczecin.
- Kozłowski J., 1984, *Emigracja okresu schyłkowego Rzeczypospolitej szlacheckiej i porozbiorowa* [w:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa.
- Kozłowski J., 1992, *Geneza i ewolucja zbiorowości wychodźstwa polskiego w Europie* [w:] *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Ceglowa, Poznań.
- Kraszewski J.I., 1867, *Rachunki z roku 1867*, t. II, Paryż.
- Kuzicki J., 2011, *Duchowieństwo Wielkiej Emigracji na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, „Studia Polonijne”, t. XXXII, Lublin.

- Kuzicki J., 2014, *Nieść wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831–1863)*, Rzeszów.
- Kuzicki J., 2015, *Specyfika badań nad duchowieństwem Wielkiej Emigracji (1831–1863)* [w:] *W kręgu badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym. Istota i metodologia*, red. ks. S. Zych, B. Walicki, Lublin – Sokołów Małopolski.
- Kuzicki J., 2017a, *Duchowni – uczestnicy powstania listopadowego w tzw. wielkich zakładach (dépôts) we Francji w latach 1831–1833* [w:] *Wschodnie i zachodnie szlaki migracji Polaków. Ślady działalności kulturalnej*, red. P. Kraszewski, M. Lachowicz, T. Nakoneczny, Poznań.
- Kuzicki J., 2017b, *Księża – uczestnicy powstania styczniowego i emigracji w świetle materiałów Archiwum Archidiecezji Paryskiej* [w:] *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*, red. A. Kawalec, J. Kuzicki, Rzeszów.
- Kuzicki J., 2018, *Duszpasterstwo emigracji polskiej w Rzymie i innych krajach włoskich w latach 1795–1863. Okoliczności powstania, postulatory i kierunki badawcze*, „Studia Polonijne” Lublin, t. 39.
- Лисяк-Рудницький Ї., 1994, *Іноліт Володимир Терлецький* [w:] idem, *Історичні есе*, Київ, т. I.
- Marchlewicz K., 2005, *Polonofil doskonały. Propolska działalność charytatywna i polityczna lorda Dudleya Couttsa Stuarta, 1803–1854*, Poznań.
- Marchlewicz K., 2006, *Warunek egzystencji narodowej? O religijnym doświadczeniu Wielkiej Emigracji w Anglii*, Poznań.
- Marchlewicz K., 2008, *Wielka Emigracja na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, Poznań.
- Micewski B., 1982, *Polonijna działalność zmartwychwstańców* [w:] *Działalność męskich zgromadzeń zakonnych wśród Polonii*, red. J. Bakalarz i in., Lublin.
- Micewski B., 1987, *Geneza i działalność Misji Polskiej w Paryżu na rzecz emigracji i kraju w latach 1836–1922*, „Studia Polonijne” Lublin, t. XI.
- Murzynowska K., 1972, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w zagłębiu Ruhry w latach 1880–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Muszyńska J., 2002, *Duchowni litewscy, zesłańcy na Sybir za udział w walce o niepodległość Rzeczypospolitej w latach 1794–1797* [w:] *Duchowieństwo polskie w świecie. Materiały VII Międzynarodowego Sympozjum Biografistyki Polonijnej. Papieski Uniwersytet Urbaniański, Rzym, 17–18 października 2002*, red. A. i Z. Judyccy, Toruń.
- Müller A., 1936, *Zarys dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji (1836–1936)*, (*L'histoire de la Mission Catholique Polonaise en France*), „Polak we Francji” [Paryż].
- Nabywaniec S., 1996, *Recepcja reform kościelnych cesarza Józefa II w greckokatolickiej diecezji przemyskiej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3: *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł.
- Nabywaniec S., 2000, *Kształcenie i formacja alumnów-unitów archidiecezji kijowskiej i diecezji przemyskiej w XVIII w.*, „Nasza Przeszłość”, t. 93.
- Nadolny A., 1981, *Polskie duszpasterstwo w Zagłębiu Ruhry (1871–1894)*, „Studia Pelplińskie”, t. XII.
- Nadolny A., 1983a, *Duchowni jako przywódcy grupy etnicznej na przykładzie działalności ks. Franciszka Lissa w Zagłębiu Ruhry w latach 1890–1894*, „Studia Polonijne” Lublin, t. 5.
- Nadolny A., 1983b, *Polskie duszpasterstwo w Wiedniu (1801–1900)*, „Collectanea Theologica”, z. 53, fasc. II.

- Nadolny A., 1992, *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu 1891–1991*, Hamburg.
- Nadolny A., 1994, *Polskie duszpasterstwo w Austrii 1801–1945*, Lublin.
- Niebelski E., 2010, *Stowarzyszenie Kapłanów Polskich we Francji po 1863 roku* [w:] *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin.
- Olszewski E., 1993, *Emigracja polska w Danii 1893–1993*, Warszawa–Lublin.
- Osadczy W., 2007, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin.
- Ośrodku duszpasterstwa polskiego w Szwajcarii*, 2000, red. J. Wołczański, Lublin.
- Pachoński J., 1969–1979, *Legiony Polskie 1794–1807. Prawda i legenda*, t. I–IV, Warszawa.
- Pachoński J., 1999, *Korpus oficerski Legionów Polskich 1796–1807*, Kraków.
- Piech S., 1985, *Akcje duszpasterskie księży diecezji tarnowskiej wśród polskiego wychodźstwa sezonowego za granicą (1904–1913)*, „Studia Polonijne” Lublin, t. 8.
- Piech S., 1986, *Wkład księży diecezji tarnowskiej w duszpasterstwo Polonii zagranicznej (1873–1914)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, t. X.
- Piech S.L., 2012, *Wychować dla Kościoła i państwa. Formacja elity duchowieństwa galicyjskiego w Wiedniu 1775–1918*, Kraków.
- Piech S.L., 2015, *Formacja księży polskich w wiedeńskich instytucjach teologicznych i na stołecznym uniwersytecie oraz ich posługa duszpasterska wśród tamtejszej Polonii w okresie niewoli narodowej* [w:] *W kręgu badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym. Istota i metodologia*, red. ks. S. Zych, B. Walicki, Lublin – Sokółów Małopolski.
- Polska Misja Katolicka w Londynie 1894–1944*, 1945, praca zbiorowa, Londyn.
- Prejs R., 2003, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasatach 1864 roku. Dzieje – postawy*, Warszawa.
- Prejs R., 2004, *Słownik biograficzny zakonników franciszkańskich Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku*, Poznań.
- Prejs R., 2006, *Zakonnicy franciszkańscy na zesłaniu w Rosji i na emigracji po 1863 roku* [w:] *Epilog styczniowej insurekcji 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin.
- Rederowa D., 1972, *Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831–1872*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Romejko A., 2002, *Duszpasterstwo polonijne w Wielkiej Brytanii*, Toruń.
- Rostocki W., 1978, *Działalność emigracyjna w Belgii i Anglii księdza Kazimierza Aleksandra Pułaskiego w świetle nowych źródeł*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XXVI, z. 2.
- Rostocki W., 1982, *Jeszcze o próbach stworzenia legionu polskiego w Portugalii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” [Lublin], Sectio F, vol. XXXVII.
- Sokołowska S., 1972, *Młoda Polska. Z dziejów ugrupowań demokratycznych Wielkiej Emigracji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Synowiec D., 1993, *Działalność franciszkanów wśród Polonii duńskiej w latach 1907–1939*, „W Nurcie Franciszkańskim” Kraków, nr 3.
- Śladkowski W., 1994, *Wychodźstwa polskiego zarys dziejowy*, Lublin.
- Tazbir J., 1977, *Bracia Polscy na wygnaniu*, Warszawa.
- Traczyński M., 1948, *Działalność Misji Polskiej w Paryżu w latach 1842–1904*, mps, Kraków.
- Wkład Polaków do kultury świata*, 1976, red. M. Krąpiec i in., Lublin.
- Wróblewska E., 1978, *Emigranci polistopadowi w Hiszpanii* [w:] *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku*, red. S. Kalemka, Toruń.
- Zdunek W., 1982, *Duszpasterstwo Polaków w Danii (1893–1978)*, „Studia Polonijne” Lublin, t. 5.

- Zieliński Z., 1981, *Rola kard. Hlonda w organizowaniu duszpasterstwa emigracyjnego* [w:] *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin.
- Ziółek E.M., 2004, *Duszpasterstwo w wojsku Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i w powstaniu listopadowym* [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, A. Barańska, W. Matwiejczyk, D. Nawrot, E.M. Ziółek, Lublin.
- Zmartwychwstańcy w dziejach Kościoła i narodu*, 1990, red. Z. Zieliński, Katowice.
- Zwiercan A., 1979, *Działalność franciszkanów wśród Polonii 1772–1976*, „Studia Polonijne” Lublin, t. 3.
- Żurawski vel Grajewski R., 1999, *Sprawa belgijska w działalności politycznej księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec Wielkiej Brytanii (1831–1833)*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica” 65.
- Żurawski vel Grajewski R., 2016, *Wielka Emigracja w Belgii (1831–1870) – wizerunek bez heroizmu*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXXIII, z. 1.
<https://www.pmk-niemcy.eu/historia.html> [dostęp 12.09.2018].

Pastoral care of Polish emigration in countries of Western Europe in the first half of 19th century. Current state of research and postulates

Abstract

The article deals with the subject of pastoral care and the presence of the Polish clergy among emigrants from Poland in the post-partition period. Its purpose is to outline the research issues regarding the role of the clergy among the Polish Diaspora and to present the current state and directions of research. The chronological framework covers the period from the beginning of the 19th century until the failure of the January Uprising. The author of the article studied the activity of the Polish clergy in France during the Great Emigration period. An archival and library inquiry showed that, apart from France, Polish priests could be found in the British Isles, Austria, the Italian countries, Spain, Belgium, and other countries where subsequent waves of emigration had arrived. The following issues will be presented in the respective Western European countries: 1) an outline of emigration after the partitions; 2) the number of clergy; 3) pastoral and social initiatives of Polish priests; 4) the state of research; 5) postulates for further scientific researches.

Key words: Polish emigration in the 19th century; Polish Catholic clergy; emigration ministry; Western Europe